

VIRTUAL MUHITDA SHAXS MA'NAVIY ERKINLIGINI SAQLASHDA RAQAMLI
MADANIYAT VA TANQIDIY TAFAKKURNING O'RNI

Boqiyev Toxirjon Tolibjon o'g'li

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

E-mail: toxirbek_boqiyev@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23658447>

Annotatsiya. Tezisdagi virtual muhitda shaxs ma'naviy erkinligini saqlash masalasi raqamli madaniyat va tanqidiy tafakkur bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Axborot oqimlari, ijtimoiy tarmoqlardagi bosim, algoritmik tavsiyalar va shaxsning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati o'rtasidagi munosabat yoritiladi. Raqamli savodxonlikni ma'naviy mas'uliyat, axborotni tekshirish va shaxsiy chegaralarni belgilash ko'nikmalari bilan birlashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: virtual muhit, ma'naviy erkinlik, raqamli madaniyat, tanqidiy tafakkur, axborot savodxonligi, mustaqil tanlov, shaxsiy avtonomiya.

Abstract. This thesis analyzes the issue of preserving an individual's spiritual freedom in the virtual environment in relation to digital culture and critical thinking. It examines the relationship between information flows, social pressure on social media, algorithmic recommendations, and an individual's ability to make independent decisions. The necessity of integrating digital literacy with spiritual responsibility, information verification, and the skills required to establish personal boundaries is substantiated.

Keywords: virtual environment, spiritual freedom, digital culture, critical thinking, information literacy, independent choice, personal autonomy.

Virtual muhit zamonaviy insonning axborot olish, o'qish, ishlash, fikr bildirish va o'zligini namoyon etishida muhim o'rin egallamoqda. Ijtimoiy tarmoqlar hamda raqamli platformalar shaxsga masofa va vaqt bilan bog'liq ko'plab cheklovlarni yengib o'tish imkonini beradi. Biroq ushbu imkoniyatlar erkinlikning o'zi bilan teng emas. Agar inson ko'plab xabarlar ta'sirida o'z fikrini mustaqil shakllantira olmasa yoki boshqalarning bahosiga haddan tashqari qaram bo'lib qolsa, texnik imkoniyatlarning kengligi uning ma'naviy mustaqilligini to'liq ta'minlamaydi. Shu bois virtual makonda erkinlik masalasini faqat axborot almashish tezligi va foydalanish qulayligi bilan

o'lchamasdan, shaxsning tanqidiy tafakkuri, qadriyatlarga sodiqligi va ongli tanlovi nuqtayi nazaridan o'rganish zarur.

Ma'naviy erkinlik shaxsning o'z dunyoqarashi, e'tiqodi, axloqiy mezonlari va hayotiy maqsadlarini anglab, ular yuzasidan mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatidir. Bu sifat tashqi ta'sirlarning mutlaqo yo'qligini emas, balki ularni tahlil qilish, asosli ravishda qabul etish yoki rad etish imkoniyatini bildiradi. Virtual muhitda inson har kuni turli fikrlar, reklama, mashhur shaxslar tavsiyasi va qisqa axborot formatlari bilan to'qnashadi. Ularning har biri shaxsning e'tiboriga va baholash jarayoniga muayyan ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, ma'naviy erkinlikni saqlash axborot oqimini butunlay cheklash orqali emas, balki axborot bilan ongli munosabat o'rnatish orqali amalga oshiriladi.

M. Kastelsning tarmoq jamiyati haqidagi qarashlari raqamli aloqa vositalarining ijtimoiy munosabatlarga chuqur singib borayotganini tushuntirishga yordam beradi [1]. Tarmoq jamiyati sharoitida insonning ijtimoiylashuvi ham ko'p jihatdan raqamli kommunikatsiya orqali kechadi. Yoshlar do'stlar bilan muloqot qilish, bilim olish, ijodiy qiziqishlarini ifodalash va jamoaviy tashabbuslarda qatnashish uchun internetdan foydalanadi. Bunday imkoniyatlar ma'naviy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratsa-da, onlayn obro', reyting va doimiy ko'rinish istagi shaxsning o'zini baholashiga nomutanosib ta'sir o'tkazishi mumkin. Shu sababli tarbiya jarayonida tashqi ma'qullanish bilan ichki ishonch va o'zini hurmat qilish o'rtasidagi farq tushuntirilishi muhim.

Virtual makonda axborotni tanlash jarayoniga algoritmik tavsiyalar ham ta'sir etadi. Foydalanuvchi avval ko'rgan, yoqtirgan yoki baham ko'rgan materiallariga o'xshash mazmundagi xabarlarni tez-tez uchratishi mumkin. Bu holat foydali ma'lumotni topishga yordam beradi, biroq turli nuqtayi nazarlar bilan tanishish imkoniyatini toraytirishi ehtimoli ham bor. T. Gillespie algoritmlar axborotning dolzarbligi va ko'rinishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-texnik vositalar ekanini ko'rsatadi [2]. Shundan kelib chiqib, shaxsning ma'naviy erkinligi uchun tayyor tavsiyani to'g'ridan-to'g'ri haqiqat sifatida qabul qilmaslik, muqobil ma'lumot qidirish va har qanday xulosaning asosini tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy tafakkur mazkur jarayonda markaziy qobiliyat sifatida namoyon bo'ladi. U har bir xabarni inkor qilish yoki doimiy shubha bilan yashash emas, balki axborotning kelib chiqishini, muallifning maqsadini, dalilning ishonchliligini va ehtimoliy manfaatlar to'qnashuvini tekshirishdir. Masalan, ijtimoiy tarmoqda tarqalgan keskin xabarga munosabat bildirishdan oldin uning qachon

e'lon qilingani, to'liq mazmuni va boshqa mustaqil xabarlarda qanday yoritilganini solishtirish mumkin. Bunday oddiy amaliyot insonni hissiyotga asoslangan shoshilinch xulosadan himoya qiladi. UNESCOning media va axborot savodxonligiga doir materiallarida axborotni tahlil qilish, baholash va mas'uliyatli foydalanish kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratiladi [3].

Raqamli madaniyat tanqidiy tafakkurni ijtimoiy va axloqiy me'yorlar bilan to'ldiradi. U virtual muloqotda odob saqlash, boshqalarning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, shaxsiy ma'lumotni asrash, mualliflik mehnatini qadrlash hamda yolg'on ma'lumot tarqatmaslik kabi xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi. Raqamli madaniyatga ega shaxs nafaqat o'z manfaatini, balki uning harakati boshqalarga qanday ta'sir ko'rsatishini ham hisobga oladi. Masalan, tekshirilmagan xabarni ulashish tezkor va oddiy harakat bo'lib tuyulishi mumkin, biroq uning oqibati jamoada ishonchsizlik yoki biror kishining obro'siga zarar yetishi bilan bog'liq bo'lishi ehtimoli mavjud. Shu jihatdan ma'naviy erkinlik mas'uliyatdan ajralmas tushunchadir.

Virtual muhitdagi shaxsiy chegaralarni anglash ham ma'naviy erkinlikni mustahkamlaydi. Inson qaysi ma'lumotni ommaga oshkor etishi, kim bilan muloqot qilishi va ekran oldida qancha vaqt o'tkazishini imkon qadar o'zi belgilashi lozim. Bunda shaxsiy hayot daxlsizligi alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida shaxsiy hayot va shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish huquqi belgilangan [4]. Huquqiy kafolatlarni kundalik hayotda ro'yobga chiqarish uchun maxfiylik sozlamalaridan foydalanish, noma'lum havolalarni tekshirish, ortiqcha axborotni oshkor etmaslik va shaxsiy hisoblarni himoyalash bo'yicha oddiy ko'nikmalarni shakllantirish zarur.

Ma'naviy erkinlikning yana bir muhim jihati vaqt va e'tiborni boshqarishdir. Raqamli platformalar foydalanuvchini doimiy ravishda yangi xabar, tasvir va videoga jalb etishi mumkin. Natijada inson rejadagi o'qish, ijod, oilaviy suhbat yoki dam olishga kamroq vaqt ajratib qo'yishi ehtimoli bor. Bu holatni bartaraf etish faqat qurilmadan voz kechishni anglatmaydi. Maqsadli foydalanish, axborot iste'moli uchun vaqt chegarasini belgilash, xabarnomalarni tartibga solish va oflayn muloqotga muntazam vaqt ajratish orqali texnologiyaning inson hayotiga xizmat qilishini ta'minlash mumkin. Erkinlik aynan odatlarning ongli ravishda boshqarilishida ham namoyon bo'ladi.

Ta'lim muassasalarida raqamli madaniyatni rivojlantirish uchun mavzuga doir amaliy mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, talabalar bir xabarni turli manbalar orqali tekshirishi, reklama bilan ilmiy xabar o'rtasidagi farqni aniqlashi, algoritmik tavsiiyaning sabablarini muhokama

qilishi va shaxsiy ma'lumotlarni himoyalashga oid vaziyatli topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar o'quvchini tayyor qoidani takrorlashga emas, mustaqil qaror uchun dalil yig'ishga undaydi. O'qituvchi esa faqat taqiqlovchi nazoratchi emas, xavfsiz va mas'uliyatli raqamli faoliyatni tushuntiruvchi yo'lboshchi rolini bajaradi. Natijada texnik ko'nikma ma'naviy baholash qobiliyati bilan uyg'unlashadi.

Oila va mahalla ham virtual muhitdagi ma'naviy tarbiyaga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oilada bolalarning internetdan foydalanishi bo'yicha qoidalar faqat jazo yoki qat'iy taqiq shaklida belgilanmasligi kerak. Yoshga mos ravishda ochiq suhbat, foydali kontentni birgalikda tanlash, onlayn xavf haqida misollar keltirish va shaxsiy chegaralarni hurmat qilish samaraliroq tarbiyaviy muhit yaratadi. Mahalla miqyosida esa turli yoshdagi fuqarolar uchun axborot xavfsizligi, yolg'on xabarlarni ajratish va elektron xizmatlardan foydalanish bo'yicha ma'rifiy uchrashuvlar tashkil etilishi mumkin. Bu jarayonlarda maqsad insonni raqamli muhitdan qo'rqitish emas, balki undan erkin va mas'uliyatli foydalanishga tayyorlashdir.

Raqamli platformalar zimmasiga ham muayyan mas'uliyat yuklanadi. Foydalanuvchi tanlovini qo'llab-quvvatlash uchun shaffof foydalanish shartlari, qulay maxfiylik sozlamalari, xabarni shikoyat qilish tartibi va tavsiyalarni boshqarish imkoniyati muhim. UNESCOning raqamli platformalarni boshqarish bo'yicha tavsiyalarida axborot erkinligi va ishonchli raqamli muhitni ko'p tomonlama hamkorlik asosida ta'minlash yondashuvi ilgari surilgan [5]. Bunday yondashuv shaxsiy mas'uliyat bilan institutsional majburiyatni birlashtiradi. Chunki foydalanuvchi qanchalik bilimli bo'lmasin, ataylab chalkashtirilgan yoki asossiz bosimga asoslangan interfeys sharoitida uning mustaqil tanlovi zaiflashishi mumkin.

Virtual muhitda shaxs ma'naviy erkinligini ta'minlashni uch o'zaro bog'liq darajada tashkil etish mumkin. Shaxsiy darajada tanqidiy tafakkur, axborotni tekshirish va vaqtni boshqarish ko'nikmalari muhim. Ijtimoiy darajada oila, ta'lim muassasasi va mahalladagi ochiq muloqot hamda o'zaro hurmat ma'naviy tayanch bo'lib xizmat qiladi. Institutsional darajada esa huquqiy kafolatlar, mas'uliyatli platforma boshqaruvi va foydalanuvchiga tushunarli xizmatlar zarur. Ushbu darajalardan birini e'tibordan chetda qoldirish barqaror natijaga erishishni qiyinlashtiradi. Masalan, ta'limda savodxonlik oshirilgani bilan maxfiylikka hurmatsiz xizmat dizayni saqlansa, shaxs erkinligining muhim qismi himoyasiz qolishi mumkin.

Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda shaxsning o'z fikrini qayta ko'rib chiqishga tayyorligi ham muhimdir. Virtual bahslarda ba'zan odamlar biror pozitsiyani tanlagach, uni har qanday holatda himoya qilishga urinadi. Bu esa dalil almashishni shaxsiy raqobatga aylantiradi. Ma'naviy erkin shaxs o'z qarashi asosli dalillar bilan rad etilgan taqdirda xulosasini o'zgartirishni zaiflik deb bilmaydi. Aksincha, fikrni yangilashga tayyorlik uning intellektual mustaqilligini ko'rsatadi. Shu bois ta'limda turli nuqtayi nazarlarni solishtirish, bahs ishtirokchisining fikrini xolis qayta bayon etish va dalil bilan munosabat bildirish kabi mashqlarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Raqamli madaniyatning ijtimoiy natijasi faqat alohida foydalanuvchi xavfsizligida emas, balki jamiyatda ishonchli axborot muhitini shakllantirishda ham namoyon bo'ladi. Fuqarolar noto'g'ri xabarni tekshirishga odatlansa, boshqalar sha'nini hurmat qilsa va xatoni ochiq tuzatishga tayyor bo'lsa, virtual muloqot konstruktiv tus oladi. Aksincha, doimiy haqorat, tekshirilmagan xabar va mas'uliyatsiz ulashish ijtimoiy ishonchga zarar yetkazadi. Demak, ma'naviy erkinlikning mazmuni boshqalardan mustaqil bo'lish bilangina tugamaydi; u umumiy kommunikativ makonda o'z javobgarligini anglashni ham talab qiladi.

Yoshlar bilan ishlashda sun'iy intellekt asosida yaratilgan matn va tasvirlarni baholash ko'nikmasi ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli vosita tayyor matn yoki xulosa taqdim etganida foydalanuvchi undan qanday foydalanishni mustaqil belgilashi, faktlarni tekshirishi va zarur hollarda mualliflik mas'uliyatini tan olishi kerak. Texnologiya yordamida yaratilgan xabarning ravonligi uning to'g'riligini anglatmaydi. Ta'limdagi amaliy topshiriqlarda bir xil savolga berilgan turli javoblarni taqqoslash, aniq dalilni qidirish va noto'g'ri ma'lumotni tuzatish foydali mashq bo'la oladi. Bu ko'nikmalar texnik taraqqiyot sharoitida shaxsning mustaqil fikriga tayanuvchi ma'naviy erkinlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ma'naviy erkinlikni qo'llab-quvvatlash uchun raqamli muloqotda xolislik va hurmatni saqlash talab etiladi. Ayrim vaziyatlarda boshqacha qarash bildirgan insonni keskin tanqid qilish yoki guruhdan chetlatish kabi ijtimoiy bosim shakllari uchrashi mumkin. Bunga qarshi muhit yaratish uchun yoshlarni madaniyatli bahsga, boshqa inson fikrini to'g'ri tushunishga va o'z e'tirozini dalillar asosida bildirishga o'rgatish zarur. Onlayn muloqotda o'zaro hurmatning mustahkamlanishi faqat bitta shaxs erkinligini emas, balki ko'pchilikning erkin ifoda maydonini ham kengaytiradi. Shunday ekan, raqamli madaniyatning asosiy natijasi erkinlik bilan mas'uliyatni uyg'unlashtirgan yetuk muloqot tizimidir.

Xulosa qilib aytganda, virtual muhit shaxsning ma'naviy erkinligi uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ayni vaqtda mustaqil tafakkur va mas'uliyatga qo'yiladigan talabni kuchaytiradi. Raqamli madaniyat insonning muhitdagi xulqini axloqiy me'yorlar bilan tartibga solsa, tanqidiy tafakkur axborot ta'sirini ongli baholash imkonini beradi. Shu bois raqamli erkinlikni ta'minlashda foydalanuvchi huquqini himoya qilish, ma'lumotlarni xavfsiz boshqarish, ta'limda amaliy media savodxonligini rivojlantirish va ochiq muloqot madaniyatini mustahkamlash birgalikda amalga oshirilishi zarur. Mazkur yondashuv virtual faoliyatni insonning ichki mustaqilligi va ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi omilga aylantirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Castells M. The Rise of the Network Society. – 2nd ed. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. – 656 p.
2. Gillespie T. The Relevance of Algorithms // Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society. – Cambridge, MA: MIT Press, 2014. – DOI: 10.7551/mitpress/9780262525374.003.0009.
3. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! – Paris: UNESCO, 2021. – 403 p.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir). – 2023. – 31-modda. – <https://constitution.uz>
5. UNESCO. Guidelines for the Governance of Digital Platforms. – Paris: UNESCO, 2023. – 58 p.